

Szabó Csaba

Beszámoló az Orosz–Magyar Levéltári Vegyesbizottság munkájáról 2017–2018

A II. világháború következtében a Szovjetunióba hurcolt magyar állampolgárok iratainak feldolgozása*

Az Orosz–Magyar Levéltári Vegyesbizottság a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma és az Oroszországi Föderáció Levéltári Szolgálatára között 2003. július 2-án kötött megállapodás alapján alakult meg. Mindkét fél által elfogadott közös célként jelölték meg a levéltárügy területén az együttműködés elősegítését. Az utolsó találkozóra 2010-ben került sor, vagyis a Vegyesbizottság működése 2010-től lényegében szünetelt. 2017 februárjában újjáalakult a testület magyar oldala a Magyar Nemzeti Levéltár (MNL), a Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeti Intézet és Múzeum (HM HIM) és a Nemzeti Emlékezet Bizottsága (NEB) részvételével. Az orosz fél is nyitott volt az együttműködés folytatására, de feltételként fogalmazta meg, hogy a magyar oldal zárja le a legutolsó elfogadott munkatervet, és az orosz kiadás után¹ jelentesse meg magyarul is a szovjet és a magyar gazdasági kapcsolatok történetét bemutató forráskiadványt. 2017 nyarán intenzív szerkesztői munkával megjelent a *Magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok, 1948–1973. Dokumentumok* című kötet.² Ezzel elhárult az akadály a kapcsolatok újrafelvétele elől.

2017. június 15–16-án Budapesten került sor a Vegyesbizottság hatodik ülésére,³ amelyen a testület elfogadta a 2017–2020 közötti évekre vonatkozó együttműködési

* Köszönettel tartozom Fáy Zoltánnak és Fiziker Róbertnek a cikk megírásához nyújtott segítségéért.

¹ Szovjetszko–vengerszkije ekonomicseszkije otnosenyija 1948–1973. Dokumenti. Felelős szerkesztő: A. Ny. Artyizov. Moszkva, 2012.

² Magyar–szovjet gazdasági kapcsolatok, 1948–1973. Dokumentumok. Szerk.: Fiziker Róbert. Magyar Nemzeti Levéltár, Bp., 2017.

³ Az újjáalakult Vegyesbizottság magyar tagjai: dr. habil. Szabó Csaba, főigazgató (MNL), a Bizottság társelnöke; dr. Mikó Zsuzsanna, főigazgató-helyettes (MNL); Földváryné dr. Kiss Réka, elnök (NEB); dr. Kovács Vilmos, parancsnok, főigazgató (HM HIM); Grüber Mihály tudományos munkatárs (HM HIM), a Bizottság magyar titkára (2017 végén diplomáciai szolgálatba helyezték át, ezért a titkári feladatokat dr. Fiziker Róbert, főlevéltáros (MNL) látja el). A Vegyesbizottság orosz tagjai: Juraszov Andrej Viktorovics, az Oroszországi Föderáció Levéltári Szolgálatának vezetőhelyettese, a Bizottság társelnöke; Tyurina Jelena Alekszandrovna, az Orosz Állami Gazdasági Levéltár (RGAE) igazgatója; Fetyiszov Igor Vlagyimirovics, az Orosz Külügyminisztérium Történeti-dokumentációs Osztályának igazgatóhelyettese; Oszekina Marina Igorjevna, az Oroszországi Föderáció Levéltári Szolgálatának konzultánisa, a Bizottság orosz titkára.

munkatervet. A tagok közös kiállítások rendezéséről, konferenciák szervezéséről és forráskiadványok megjelentetéséről döntöttek. A Vegyesbizottság határozottan támogatja a magyar és az orosz levéltárosok közötti tapasztalatcserét, és együttműködik az orosz és magyar kutatók levéltári iratokhoz való hozzáférésnek biztosításában, a levéltárakban található oroszok és magyarok megjelentetésében. A megbeszélés során a Gulag-adatbázis bővítésének lehetősége is felmerült. Az orosz vendégek a háromnapos szakmai program részeként megtekintették a Magyar Nemzeti Levéltárat, az MNL Fejér Megyei Levéltárát, valamint látogatást tettek a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeumban, a Parlamentben és a Lajta Monitor Múzeumhajón.

A 2017 nyarán elfogadott program szerint folyamatosan zajlik a közös projektek előkészítése. E munkának köszönhetően került sor az 1948-ban aláírt barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződés évfordulójára, egyben a bizottság hetedik, szentpétervári ülésére időzített kiállítás megnyitására. A kiállításhoz a magyar gyűjtemények – elsősorban a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) és a Hadtörténelmi Levéltár (HM HL) – közel 300 dokumentumot küldtek ki Oroszországba, amelynek harmadát az orosz kollégák fel is használták a kiállításhoz és a kétnyelvű katalógushoz. A kiállítás magyar változata előreláthatóan 2019 őszén nyílik majd meg Magyarországon a HM HIM rendezésében.

Az Orosz–Magyar Levéltári Vegyesbizottság VII. ülésére Szentpéterváron került sor 2018. szeptember 12. és 14. között. A magyar delegációt elkísérte dr. Latorcai Csaba, az EMMI közigazgatási államtitkára is,⁴ mivel magyar részről ő nyitotta meg a két ország 1948 és 1989 közötti gazdasági kapcsolatait bemutató kiállítást. Az államtitkár – aki levéltár szakos végzettséggel is rendelkezik – végig jelen volt a tárgyalásokon.

Megállapodás született a két ország történelmét érintő közös kutatási programokról. Például a két főváros metróját bemutató fotóalbumról, a magyarokat a Komintern résztvevői között bemutató forráskiadvásról, vagy az I. világháborús hadászati témájú forrásgyűjtemény összeállításáról stb. A felek az eredményeknek konferenciákon, kiállításokon, valamint közös magyar, illetve orosz nyelvű publikációkban való bemutatását is tervezik. A delegációk megegyeztek a II. világháború idején fogságba esett és elhurcolt, közel hatszázezer magyar állampolgárra vonatkozó, Oroszországban őrzött levéltári adat feltárásáról, a 20. századi magyar történelemre vonatkozó alapkutatások elindításáról, továbbá a magyar és a rokon népekre vonatkozó középkori kutatások elősegítéséről is.

⁴ A megbeszéléseken szavazati jog nélkül részt vettek még: Siklósné dr. Kosztricz Anna, levéltári delegátus, kulturális attasé Moszkva; dr. Számvéber Norbert, főigazgató (HM HL); Müller Gabriella, tudományos munkatárs (NEB); Asztahova Marina Szergejevna, az Orosz Állami Társadalompolitika-történeti levéltár (RGASPI) igazgatóhelyettese; Garkusa Irina Olegovna, az Orosz Állami Hadtörténeti Levéltár (RGVIA) igazgatója.

Magyar foglyok a Szovjetunióban 1948–1956

A II. világháború végén azonnal jelentkezett az igény az eltűntek, a hadifogságba esett személyek felkutatására. Ennek a feladatnak a megoldására jött létre a Hadi-foglyok és Hozzátartozók Országos Szövetsége,⁵ amelyet a Szövetséges Ellenőrző Bizottság 1946-ban feloszlattott. Megalakult viszont a Volt Hadifoglyok Bajtársi Szövetsége,⁶ hogy baráti kapcsolatokat építsen a Szovjetunióval.

A Magyar Dolgozók Pártja vezetősége politikai haszonszerzésre igyekezett felhasználni a hadifoglyok ügyét. 1947-ben valóban hazaszállítottak mintegy százezer foglyot a békekonzferencia következtében, ahol megállapodás született, hogy a foglyok, amint lehetséges, hazaszállítandók, méghozzá a magyar kormány költségén.⁷ Az ország szovjet megszállása következtében már nemcsak a korábbi hadi események során fogságba esett katonák, de egyre inkább a civil lakosság köréből „kis munkára/málenkij robotra” elhurcoltak is növelték a szovjet táborok magyarjainak létszámát. Átfogó magyar–szovjet hadifogoly-egyezmény nem született, mert a közel 600 000 elhurcolt, fogságba vetett és kényszermunkára kötelezett emberrel nem tudott elszámolni a Szovjetunió. Sokéves rabszolgamunka után több ütemben vagoníroztak be foglyokat és irányítottak vissza Magyarországra, de nem mindenkit. Rákosi Mátvásés vezetőtársai az ötvenes években már nem akartak tovább foglalkozni a néhány száz-ezer magyar helyzetével, ezért megoldottnak nyilvánították a „hadifogolykérdést”, a civilek kényszermunkára hurcolásáról pedig mintha tudomást sem vettek volna. Ez a helyzet nem változott a továbbiakban sem, a Kádár-rezsim is tabuként kezelte a Szovjetunió által elhurcoltak sorsát.

A rendszerváltásig Magyarországon ebben az ügyben nem is történt semmi. A Fónay Jenő vezetésével 1989-ben megalakult Magyar Politikai Foglyok Szövetsége (Pofosz) a Szovjetunióba hurcoltak érdekképviseletének feladatát is vállalta, de a volt rabok adatainak megszerzése nehezebb feladat volt, mint amit egy civil szerveződés eredményesen megoldhatott volna. Hasonlóképpen a kilenc év rabságot szenvedett Menczer Gusztáv vezetésével 1990-ben megalakult Szovjetunióban Volt Magyar Politikai Foglyok és Kényszermunkások Szervezete (Szorakész) sem érhetett el sikert, bár e szervezetek létrejötte sokak figyelmét irányította az elhurcoltak ügyére. Stark Tamás történelmi kutatásai hozták az első szakmai eredményt; 1989-ben elké-

⁵ Vö. BFL IV. 1409. k. Egyesületi nyilvántartások és iratok. Hadifoglyok és Hozzátartozók Országos Szövetsége.

⁶ Vö. BFL IV. 1409. k. Egyesületi nyilvántartások és iratok. Volt Hadifoglyok Bajtársi Szövetsége XI. ker. helyi csoportja.

⁷ Vö. MNL HMBL VIII.810. Debreceni Fertőtlenítő Intézet jegyzőkönyvei; MNL OL XIX–C–11. Debreceni Hadifogoly Átvevő Bizottság; MNL OL XIX–J–1–q. KÜM Külügyminisztérium Hadifogoly osztálya.

szült egy számvetés *Magyarország második világháborús embervesztesége* címmel, az MTA Történettudományi Intézet kiadásában, mindössze 89 oldalon.

Borisz Jelcin a kilencvenes években ígéretet tett az áldozatok nyilvántartási kartonjainak megismerhetővé tételére. Az oroszok először 1992-ben adták át Magyarországnak a mintegy 50 ezer elhunyt magyar hadifogoly adatait tartalmazó adatbázist. Az 1998-ban átadott második, pontosított nyilvántartás már 58 749 személyről tartalmazott információkat. A levéltárosok folyamatosan gondozták az adatállományt, és jelenleg 64 957 elhunyt magyar személyt tartanak nyilván az adatbázisukban a Hadtörténelmi Levéltárban.

Időközben az el- és meghurcolt magyar állampolgárok, az elhunytak, és a hazájukba évek múltán visszatért volt foglyok emléke csöndben „elveszett”. Éppen ezért keltett nagy feltűnést 2000-ben a kotyelnycsi elmeógyógyintézetben megtalált Toma András esete, aki a II. világháború lezárása után ötvenöt évvel térhetett vissza hazájába. A foglytáborból elmeógyógyintézetbe került ember históriája ismét az érdeklődés középpontjába állította a Magyarországról Szovjetunióba hurcoltak sorsát.

A 2003 nyarán megalakított Magyar–Orosz Levéltári Vegyesbizottság és a Moszkvába kiküldött levéltári delegátus számos eredményt ért el az évek során. A levéltári kiküldött elsősorban a kinti munkákat, például az állami Klebelsberg-ösztöndíjjal végzett kutatásokat segítette elő, valamint olyan oroszországi iratanyagokat tárt fel, amelyeknek jelentős magyar vonatkozása volt. Ezek a másolatban hazaküldött orosz anyagok az MNL Országos Levéltárába kerültek (az X. szekcióba), ahol szabadon kutathatók, de az iratokról készült jegyzékek hozzáférhetőek a levéltár nyilvános felületein is.⁸ A levéltári delegátus a magyar hadifogoly-kérdésben kifejtett tevékenységének egyik kézzelfogható eredménye a Varga Éva Mária szerkesztésében 2006-ban megjelent dokumentumkötet, amely a *Magyar hadifoglyok a Szovjetunióban* címet viseli. A könyv a szakmai bevezető tanulmány mellett iratválogatást tartalmazott, de ismét felhívta a figyelmet a kérdés megoldatlanságára.

Újabban a két évvel ezelőtt elindított Gulag Emlékév hívta fel a magyar társadalom figyelmét az áldozatokra. A 2016–2017-es megemlékezésorozat folyamán számtalan esemény, emléktábla, kiállítás, konferencia emlékeztetett a tragédiára. Családok ezreinek juthatott ismét eszébe a történelem elhallgatott része, a nagyszülők, dédszülők sorsa.

Az elhurcoltak adatainak nyilvánosságra hozásáról szóló mostani, 2018 nyarán aláírt megállapodáshoz először is a módszertani kérdések tisztázására volt szükség. Ehhez fel kellett venni a kapcsolatot olyan kutatókkal és intézményekkel, amelyek komoly tapasztalattal rendelkeztek az orosz levéltári rendszerről – és már fel is dolgozták a számukra fontos dokumentumokat.

⁸ MNL OL X. Másolatok gyűjteménye. Külföldön őrzött magyar vonatkozású levéltári anyagok nyilvántartása. Oroszország. <https://lnyr.eleveltar.hu/MNLQuery/archivplansuche.aspx> (A lekérdezés ideje: 2018. november 16.)

A kérdés egyik legnagyobb szakértője Stefan Karner professzor, a grazi Ludwig Boltzmann-Institut für Kriegsfolgen-Forschung nyugalmazott vezetője. A Boltzmann Intézet már évekkel ezelőtt feldolgozta valamennyi osztrák hadifogoly, mintegy 130 000 ember kartonját, és nagy tapasztalatra tettek szert mind az orosz levéltári szervezet megértése, mind a tárgyalások terén.

Az osztrák eredmények lehetővé teszik, hogy georeferált térképek segítségével még a keresett személy oroszországi sírhelye is megtalálható legyen. Amikor egy fogoly elhunyt a Szovjetunióban, a betegséggel és a temetéssel kapcsolatos adatokat dokumentálták. Az azonosítószám alapján a sírhelyet is meg lehet találni. A diktatúrák általában nagy bürokráciát működtettek és jelentős mennyiségű dokumentumot termeltek. Ezért nagyon pontosan lehet követni, hogy az emberek hogyan kerültek át az egyik táborból a másikba, vagy akár azt, hogy a betegek hogyan jutottak a kórház-táborba, mivel fellelhetők a kartonjaik, amelyeken feltüntették a kapcsolódó ügyiratok számait is. Az adatgyűjtés folyamata megközelítőleg öt évig tartott. Az osztrák kutatóknak is nehéz dolguk volt a német nevek miatt, mivel a kétmillió német fogoly mellett ki kellett szűrni az ugyancsak német hangzású, de osztrák állampolgárokra vonatkozó neveket.

Az osztrák tapasztalatok hasznosítása érdekében 2017 júliusában Szabó Csaba, a Magyar Nemzeti Levéltár főigazgatója és a Boltzmann Intézet vezetője, Stefan Karner megállapodást kötött Bécsben, a Magyar Nagykövetségen. Ennek értelmében a magyar fél kérésére az osztrák szakemberek állandó tanácsadói feladatot látnak el. Ezen túl az együttműködés közös konferenciák szervezésére, tanácskozások lebonyolítására és kiadványok szerkesztésére is vonatkozott.

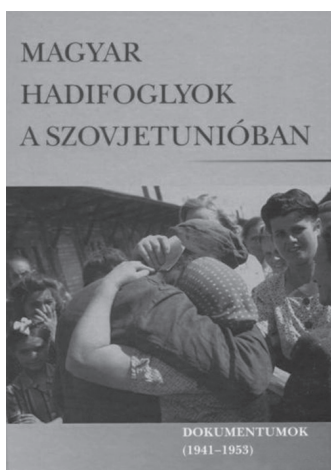
Karner professzor valóban hatalmas segítséget nyújtott, és már 2017 októberében sikerült a közbenjárásával megállapodni Moszkvában a közel 530 ezer magyar vonatkozású kartoték adatainak feldolgozásáról. Az oroszokkal kötött, de még a végső aláírásra váró megállapodások arra vonatkoznak, hogy az orosz fél adatbázisban adja át a kartonok tartalmát.

Sikerült elérni, hogy digitális másolatok is készüljenek a kartonokról. Ez nagyon lényeges, hiszen a magyar foglyok adatait oroszul rögzítették, és a korabeli adatrögzítők, orosz katonai írnokok felkészültsége vagy képessége szerint már eleve törtenhetett torzulás az adatfelvételnél. Az adatbázisba rendezés során előfordulhat tévesztés, ezért alkalmasint egy-egy vitatott adat tisztázásánál szükség lehet az eredeti kartonok digitalizált állományára is. Helyzetünket részben megkönnyíti, hogy a magyar nevek egyediek. Évente megközelítőleg százezer név feldolgozása várható, tehát öt év alatt kigyűjthető a mintegy 530 000 magyarra vonatkozó adat. A munka talán legnagyobb része – és egyben első lépés – a magyarokra vonatkozó kartonok kiválogatása a teljes hatmillió főt tartalmazó nyilvántartásból. A kiválasztott anyagot szeretnénk digitalizálást követően elektronikusan is megkapni egy, az orosz levéltárosok által készített adatbázissal együtt. Az egyes kartonok optimális esetben

huszonhét adatot tartalmaznak az egyénről, többek között a kapcsolódó ügyiratok számát is. Természetesen nem minden esetben teljesen kitöltött az űrlap, de fontos, hogy az orosz szakemberek beírják a rendelkezésre álló adatokat egy nyilvántartásba. A digitalizált kartonokat össze kell vetni az orosz adatbázissal, amelynek magyar nyelvű verzióját is el kell készíteni. Ezt követi majd a tévedések, hibák kijavítása. (Azonosítani és javítani kell a neveket, helységneveket, katonai alakulatokat.)

E többévesnek ígérkező feladatnak – kutatás, feltárás és nyilvánosságra hozatal – természetesen komoly munkaerő-feltételei és költségei vannak. Míg a németek feltáró projektje – a kétmillió német hadifogoly adataira vonatkozóan – kartononként közel négy euró költséggel dolgozott, teljesen világos volt, hogy Magyarország nem tud erre a célra 2 millió 400 ezer eurót, vagyis mintegy 777 600 ezer forintot áldozni. Az orosz féllel kötött megállapodás értelmében azért, hogy a II. világháború következtében Szovjetunióba került foglyokról vezetett hatmillió kartonból a magyarok személyekre vonatkozó körülbelül 530 ezer cédulát feltárják, tartalmukat adatbázisban rögzítsék, és a kartonok mindkét oldalát digitalizálják, személyenként kevesebb mint egy euró költséget kell tervezni. Az orosz fél teljes költségei így is megközelítik a 150 millió forintot, amihez kormányzati támogatásra van szükség. A magyarországi feldolgozás és az adatbázis elérhetővé tétele is további kiadásokat jelent majd a jövőben.

Nehéz megjósolni, milyen társadalmi hatása lesz a hatalmas adattömeg nyilvánosságra hozatalának. Már az első sajtóközlemények után számos felajánlást kapott a Vegyesbizottság: sokan, például orosz nyelven tudó nyugdíjasok, akár társadalmi munkában is segítenék a közel hatszázezer karton magyar nyelvre fordítását, az adatok azonosítását. Mindenképpen szükség lesz segítségre a jövőben, ezért a feldolgozásnak társadalmi szolidaritásra is támaszkodó munkának kell lennie.

A témában 2006-ban keletkezett kiadvány